

USTYURT PLATOSÍNÍN GÓZZAL TÁBIYATÍ HÁM ONDAĞÍ ISTIQBOLLI DÁRILIK ÓSIMLIKLER

Usnatdinov J.N.

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı.

Biologiya qániygeligi 3-kurs student

Annotatsiya: Mámleketimiz ósimlikler dúnyasına júdá bay bolıp, olardıń arasında dárilik ósimlikler menen bir qatarda záhárli ósimliklerde bar bolıp esaplanadı, olardıń kópshiligi dárilik qásiyetke iye bolıp tabıladı. Biraq dárilik ósimliklerge bolğan talaptıń barğan sayın asıp barıwı, insanlardıń bilip-bilmey ósimlikler rezervlerinen paydalanıwı, hár qanday ósimliklerdiń joǵalıp ketiwine alıp keledi. Sol sebepli dárilik ósimliklerdi úyreniw, olardıń keselliklerge tásir kúshin biliw, olardan dári-dármaq tayarlaw aktual máselelerden esaplanadı. Bul maqalada Aral teńizi, Ustyurt platosınıń gozzal tábiyatı haqqında hám medicinada, azıq-awqat sanataıda paydalanıp kelinip atırǵan bir neshe ósimlik túrleri haqqında maǵlıwmatlar keltirip ótilgen.

Kerekli sózler: Ustyurt platosı, Aral teńizi, ósimlikler dúnyası, dárilik hám záhárli ósimlikler, hár qıylı kesellikler, farmasevtika.

Qaraqalpaqstanınıń óziniń gozzal tábiyatı, ondağı ózine tán ósimlikler dúnyasına iye. Qaraqalpaqstanda 360 qa jaqın xalıq medicinasında qollanılatuǵın dárilik ósimlik túrleri bar. Olardıń 200 túrinen kóbiregi ximiyalıq farmasevtika zavodları ushın paydalanıladı [1].

Bizlerdiń Qaraqalpaqsatan sháráyatında hám Aral teńizi suwınıń qaytıwı aqıbetinde ekologik awhal bir qansha tómenledi. Aral mashqalası pútlik dúnyaǵa

belgili boldı. 1950-jıllarda tábiyy resurslardan natıwrı paydalanıw sebepli úlkenligi boyınsha jer júzinde 4-orında turatuǵın teńizdiń maydanı búgin júzlep esegem artqa shegingen, bul bolsa aymaq ekosistemasına sezilerli társirin tiygizdi. Sebebi aral teńiziniń kólemi 1960-jılǵa qaraǵanda 16-20 metrge shekem tústi. Bunın aqıbetinde bolsa házir tek bir neshe kishkene kóller qalǵan. Ol házir óziniń balıqshılıq hám transport xojalıqlarına kerek bolǵan áhmiyetli táreplerinen tolıq ajıraldı, óziniń aral boyı regionları ushın hawa-rayınıń tábiyy bólistiriliw qásiyetlerin de joǵaltdı. Bıraq bunday bolsada bul jerdiń ózine tán tábiyatı, hawası, sulıw tábiyat kórinisleri sizdi ózine tartadı [Baxiev hám basqalar, 1995-j].

Ústyurt tegisligi hám Aral boyı átiraplarında dúnyanıń basqa mámleketlerinde ushraspaytuǵın haywanlar hám ósimlikler bar bolıp, olardan hár qıylı maqsetlerde paydalanıladı, taǵıda bul jerlerde dárilik ósimliklerde bar, bulardan xalıq medicinasında keń qollanıladı.

Keliń bunı jaqsısı áyyemnen paydalanılǵan, bárshemiz ushın tanıs bolǵan ósimlikler hám haywanlar misalında kóremiz. Dárilik ósimlikler áyyemgi zamanlardan beri den sawlıqtı sawlawda hám hár qıylı kesselliklerdi emlewde terapeutik preparat retinde qollanıp kelinmekte. Sonday-aq dárilik ósimliklerden biri gewil ósimligi insan salamatlıǵın jaqsılaw maqsetinde qollanııp atır. Sonın ushın da olar salamatlıqtı bekkemlewshi tásirge iye hám biologik aktiv elementlerdi óz ishine aladı [2]. Házir kúnde barlıq tawarlarǵa júdá úlken itibar qaratılıp atır, ásirese sonın ishinde midicinaǵa bolǵan talap ayrıqsha itibar qaratılmaqda. Respublikamızda sońǵı jıllarda ilim-pàndı, texnikanı, medicina hám farmaceutika tarawların elede rawajlandırıw boyınsha keń kólemlı jumıslar alıp barılıp atır. Insan salamatlıǵın elede jaqsılaw maqsetinde alıp barılıp atırǵan jumıs nátiyjeleri qosımsha izertleniwlerdi talap etedi.

Gewil – (*Capparis spinosa* L.) ósimligi Capparaceae tuqımlasına kırıwshi ósimlik bolıp, tiykarınan kóp jıllıq ot esaplanıp, jer bawırıláp ósiwge iykemlesken

ósimlik. Uzunlığı 2,5 m, shaqalangán. Japıraqları 5-6 sm, domalaq, máyek tárizli, japıraqları qoyıw jasıl reńli. Japıraq buwınları arasında 1jup tikenleri bar. Gúlleri aktinamorf. Miywesi kóp tuqımlı zire islewde qollanıladı. Shól, yarım shól zonalarda, adırlarda, jollardıń jaǵalarında ósedi [3]. Gewil jarlarda kóplep ushrasadı, Ózbekstanda keń tarqalǵan.

Qızılsha – (*Efedra distachia* L.) ósimligi qırıq buwınlar tuqımlasına (Ephedraceae), efedra (*Ephedra*) turkumına kiriwshi mángi jasıl ósimlik bolıp esaplanadı. Biyikligi 50-70 sm ge shekem bolǵan japıraqsız eki úyli kserofit putalar ósimlik bolıp esaplanadı. Erkek masaqları qabırshaq tárizli japıraqlardıń qınında az sanda boladı, urǵashıları – irilew, «bir gúlli». «Miywesi» (tuqımdı qorshaǵan jemisse sıyaqlı) - etli, suwlı, domalaqlaw, kóbinshe qızıl. Onıń bólimlerinen 0,6-3% alkaloidlar jıyındısına iye. Olardıń 90% in efedrin quraydı. Efedrin gidroxlorid tabletka tórinde (0,025 gr) dem jetispewshiligi hám giperteniya keselliklerinde qollanıladı [4].

Iytsiygek – (*Anabasis aphilla* L.) ósimligi *Amaranthaceae* tuqımlasına kiriwshi, suwsızlıqqa shıdamlı ósimlik esaplanadı. Biyikligi 30-120 sm bolǵan japıraqsız, shar tárizli sukkulent yarım puta ósimlik. Jas paqalları buwınlangán, jasıl, qarma-qarsı buwınları ishten tóksheler menen qaplangán birigip ketken qabırshaqshalar qını menen qaplangán (reduksiyalangán japıraqlar), gúlleri mayda, sarılaw, qalıń masaqlarda, miywesi etli, domalaqlaw-jalpayǵan, qanatlı. Saban paqalları ótkir jaǵımsız iyisli (usıdan atı kelip shıqqan - iyitsiygek). Gúlgorganı ápiwayı, keseshe tárizli, Gúllewi iyul aqırı, avgust basında, miyweleri bir qansha suwlı, domalaq, qaptallarınan jalpaqlasqan, qanatshalı etli miywe qabıqqa iye boladı, sentyabrđiń aqırına pisedi jetiledi. Tamırpaqalı qalıń, qıysayǵan, juwanlasqan, odan kúshli oq tamır sisteması baslanıp, oq tamır topıraqqa jer astı suwları jaylasqan (5-20m) shuqırlıqqa kirip baradı.

Bizlerdiń ekspeditsiyamızdıń maqseti, ol jerdiń gozzal tábiyatın hám ol jerdegi ósimlikler dúnyası menen jaqınan tanısıw. Bizler Ustyurt platosına jaqınladıq jáne 1 saat júrgenimizden soń Ustyurt tegisliginde bolamız. Mine uzaqtan hár bir qabatında aldınǵı million jıllıq sırları jasırınǵan biypayan keńislikler kórinbekte. Ustyurttiń mámleketimizge tiyisli bólimi 7mln km² tan zıyatlaw maydandı quraydı. Bunnan million jıllar aldın bul jerde biypayan teńiz bolǵan. Ustyurt tegisligine kóteriletuǵın tik jarlıqlar maydanında bolsa, sol qashanlardır teńiz jaǵasın juwıp turǵan teńiz tolqınları izleri kózge ayqın taslanıp turıptı. Mine chink dep atalıwshı átirapı jarlıqlar menen qaplanǵan tegisliklerdi kóriwimizge boladı. Chink – Orta Aziyanıń regionlıq termini bolıp, bálentligi 350 m ge shekem bolǵan, jer maydanınıń bálent tegisliklerin sheklewshi, tik barıw qıyın bolǵan erneklerdi (jar taslardı) ańlatadı. Onıń ústine shıqqanıımızda ese batıstan-shıǵısqa, arqadan-qublaǵa qarap esip turǵan tınım bilmes samaldıń kúshin sezdik. Bul jerdiń topıraq qatlamınıń ústi juqa jabısqaq jınıslardan ibarat bolıp tómengi bólimi bolsa tas qatqan teńiz shókpesinen ibarat eken.

1-súwret: Ustyurt platosı, Chink

Báhár máwsiminiń ortalarında Ustyurt tegisligi pútkilley gúller menen qaplanadı. Bul sheksiz tegislikler júdá shıraylı kórinisti payda etedi. Biraq bul

sulıwlıq 2-3 hápteden soń óz kórinisin ózgertip, gúller quwrap sahra jáne házirgidey kúlreń kóriniske kiredi. Plato mashina aydawshılar ushın kóplep jer astı boslıqlar yakı 1 metrlik shań qatlamları bolğan júdá qáwipli jer bolıp esaplanadı. Ásirese jawın jawğanda shuqır ılaylı topraqlar kishi kólmekler sıyaqlı bolıp kórinedi. Olardan birewdiń járdemisiz shıǵıp ketiwdiń ilajı joq. Bul mákan Oraylıq Aziyanıń batıs bóleginde ózine tán ósimlikler qaplamına iye bólğan botanik geografik aymaq bolıp esaplanadı. Buğan sebep onıń 2 túr tábiyiy aymaq arqa hám qubla shóllerdiń tutasqan bóliminde jaylasqanlıǵı bolıp esaplanadı. Sonıń ushında bul jer kórip turǵanıızday ózine tán tábiyiy ortalıq, landshaft, ósimlikler qaplamına iye. Platonıń barlıq jerlerinde áyyemgi mazarlar hám áwlelerdi ushratıw múmkin. Búgin Ustyurt platosı hám Aral teńizi hám onıń átirapındaǵı jaǵday menen tanısıw ushın dúnyanıń túrli jerlerinen sayaxatshılar kelmekte. Olardı tıykarınan Aral boyı átirapındaǵı xalıqlardıń tariyxı, mádeniyatı, turmıs tárizi menen jaqınan tanısıw qızıqtıradı.

JUWMAQLAW

Men Ustyurt platosın hám Aral teńizin kóriwdi talay waqıttan beri qáler edim, sebebi aral teńiziniń qurıwı júdá úlken ekologik mashqala. Aral teńiziniń usı jaǵdayǵa keliwine biz insanlar sebebshimiz, keleshek áwladlarǵa araldı qaytarıwımız bul bizlerdiń insaniy wazıypamız. Bul mashqala tekǵana Ózbekstan hám Qaraqalpaqstannıń bálki pútkil dúnyanıń mashqalası bolıp esaplanadı.

PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR

1. Даулетмуратов С., Утениязов К., Халмуратов П., «Илимий медицинада қолланатуғын Қарақалпақстанның мәдений хәм жабайы өсимликлери» Нөкис «Билим» 1992ж. 132 б

<https://confrencea.org>

2. World Health Organization (WHO) Regulatory Situation of Herbal Medicines: A Worldwide Review. World Health Organization (WHO); Geneva, Switzerland: 2013.
3. Usnatdinov J.N. // GROWING CAPPARIS SPINOSA AND THE STUDY OF ITS IMPORTANCE IN TRADITIONAL MEDICINE // American Journal of Interdisciplinary Research and Development ISSN Online: 2771-8948.
www.ajird.journalspark.org
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Ephedra_distachya
5. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Ustyurt>